

УДК 007:304:001

М. В. Комова

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ДОКУМЕНТНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ

Проникнення іншомовних компонентів у термінологію зумовлене тим, що національна загальноживана лексика не може відбивати всіх здобутків людського досвіду в пізнанні навколишнього світу. Термінологія однієї з найдавніших сфер наукової, освітньої, пізнавальної діяльності людства – документно-комунікаційної – засвідчує широкий спектр генетичних джерел поповнення української наукової мови. Генетичні зв'язки української та німецької мов мали вагомий вплив на розвиток термінології документно-комунікаційної діяльності.

Ключові слова: термінологія, комунікація, документ, запозичення.

I. Вступ

Дослідження генетичних міжмовних зв'язків у галузевих терміносистемах доводять, що запозичення є процесом, зумовленим суспільно-історичними і внутрішніми законами розвитку мови. Економічний і духовний розвиток суспільства призводив до появи великої кількості різних за походженням слів для позначення нових понять. Аналіз сучасних галузевих терміносистем дає підстави констатувати, що близько 40% у них становлять іншомовні запозичення. Німецькі запозичення у професійній мові української журналістики вивчає Н. Орлова, у військово-морській терміносистемі – О. Андріянова, у технічній термінології – Л. Козак. Німецькі корені в етимології назв мінералів в українській геологічній термінології досліджують Р. Вовченко, Л. Бохорська, О. Полубічко. Терміни з кольорознавства в сучасній німецькій мові вивчає В. Рудий. Чужомовні елементи в морфемній структурі термінів розглядають І. Кочан, Н. Кобзар. Когнітивно-лінгвальні характеристик греко-латинських основ у німецькій мові аналізував Т. Лещук. Історично-порівняльне мовознавство примножилося зіставним дослідженням німецьких та українських етимологічно-споріднених правничих термінів, латинізмів та гібридних утворень у працях О. Шаблій. У німецькій та українській мові відображено багато рис національно-ментальної ідентичності, що знайшли свій відбиток у прадавніх міфах та переказах. Міфологеми й ідеологеми як специфічні та етнологічно забарвлені терміносистеми вивчає О. Бурда. Посилення міжмовного обміну не тільки лексичними одиницями, а й словотвірними моделями актуалізувало питання статусу іншомовних компонентів в українській мові, що досліджують Л. Азарова, Г. Кухарчук. Лексикографічні розвідки з українсько-німецьких міжмовних зв'язків здійснює С. Денисенко. Таким чином, українсько-німецькі міжмовні паралелі

багатогранно представлені у сфері українського термінознавства, що доводить глибокі історичні корені науково-технічних, мовних, культурних зв'язків українського й німецького народів.

II. Постановка завдання

Мета статті – дослідити специфіку генетичних зв'язків української та німецької мов в аспекті розвитку термінології документно-комунікаційної діяльності. Для реалізації цієї мети необхідно вирішити такі завдання: дати типологічну характеристику спеціальних термінів за походженням, зокрема лексичних запозичень з генетично споріднених і неспоріднених мов; встановити датування та основні тематичні групи перших запозичень з німецької мови в українську; виявити чинники появи німецьких запозичень у термінології документно-комунікаційної діяльності; вказати аргументи на підтвердження наукової гіпотези про початок українського книгодрукування в середині XV ст. у Львові, ґрунтуючись на аналізі запозиченої термінологічної лексики.

III. Результати

Українська термінологія сформована переважно на національній лексичній основі, однак вона постійно поповнювалася шляхом прямих і непрямих лексичних запозичень з генетично споріднених та неспоріднених мов, що зумовлено економічними, політичними, культурними зв'язками носіїв. За походженням терміни можна поділити на типи:

1. Українські терміни, утворені з власних словотворчих засобів: слова, успадковані від індоєвропейської мовної єдності (*мати, робота*); слова, успадковані від спільнослов'янської мови (*земля, жити*); слова, успадковані від давньоруської мови (*ківш, коромисло*); словниковий склад подальшого розвитку української мови (*багаття, мрія*).
2. Терміни-запозичення з інших національних мов: англійської (*текст, дайджест*); французької (*журнал, буклет*); німецької

- (*шриффт, ляссе*); польської (*аркуш, предмет*); італійської (*газета, лібрето, сценарій*); арабської (*альманах, шифр*).
3. Терміни, утворені з греко-латинських елементів (*фонотека, фільмотека*).
Серед запозичень виділяють такі види:
 1. Оригінальні запозичення: лексичні запозичення, при яких запозичується матеріальна форма слова з його змістом (*буклет, гравюра*); запозичення матеріальної форми слова з наповненням його новим змістом (*абонемент, індекс*); морфемні запозичення, при яких використовуються кореневі і дериваційні морфеми для утворення нових слів (*карто + тека, авто+граф*) [1; 5].
 2. Кальки: словотвірне калькування, при якому запозичаються структура іншомовної лексичної одиниці й утворюється нове слово за допомогою відповідних українських словотворчих засобів (*тайнопис – криптографія, манускрипт – рукопис*); семантичне калькування, при якому національне слово набуває нового значення відповідно до семантики іншомовного слова (*бібліотечна мережа – Bibliotheksnetze (нім.)*); калькування стійкого словосполучення (*індивідуальна робота з читачем – Individuelle Arbeit mit dem Leser (нім.)*).
 3. Змішане запозичення, при якому один із компонентів слова запозичується, а інший існує в українській мові (*по+інформ+ування*).
 Перші запозичення з німецької мови в українській з'явилися в XII–XIII ст. Заснування німецькими колоністами ремісничих цехів в Україні в XIV ст., а папірень – з XVI ст., зародження книгодрукування в Україні у 60-х рр. XV ст., опанування українцями ремесел, поширення виробів сприяло засвоєнню українською мовою німецьких слів як через польське посередництво, так і безпосередньо [13]. Запозичення слів німецької мови властиві для української наукової термінології різних галузей знань. Із німецької мови прийшли слова на позначення понять військової справи (*солдат, штаб, гауптвахта, офіцер, фланг, юнкер*), ремесел, виробництва (*майстер, верстат, кран, цех, штукатур, шахта, штангельциркуль, штатив*), торгівлі (*вексель, касир, бухгалтер*), управління (*штат, поштамт*), медицини (*бинт, фельдшер, шприц*), мистецтва (*арфа, флейта*), одягу, їжі, предметів побуту (*галстук, китель, ширма, бутерброд, футляр*), ігри (*танець, фант, кеглі*). До давніх прямих запозичень з німецької мови належить багато українських слів, які без достатніх підстав вважали переданими через мову-посередника: *гак, граблі, крам, крамар, кушнір, лантух, майстер, папір, цвях, шарварок, ярмарок*.

Історичні словники української мови фіксують термінологію документно-комунікаційної діяльності. Так, "Лексикон славо-латинський" Е. Славинецького та А. Корецького-Сатановського засвідчує функціонування в XVII ст. не тільки греко-латинських запозичень (*календар, мапа краєписцевъ, папрня, папръ, паргамнь*), але й появу нового історичного джерела – німецької мови [6]. Німецька мова стала мовою-продуктом українських термінів, що мають винятково важливе значення не тільки з погляду розвитку лексичного складу термінології, але й як свідчення шляхів появи українського книгодрукування. Технологія книгодрукування, зароджена в Німеччині у 40-х рр. XV ст., поширилася на українських землях і узвичаїлася разом з термінами, що називали спеціальні поняття. Наявність в українській спеціальній лексиці документно-комунікаційної сфери давніх термінів з німецькомовними коренями є яскравим і переконливим аргументом у відстоюванні гіпотези про європейські джерела зародження й поширення книгодрукування в Україні. До таких базових термінів, передусім, належать: *друкарня, друкаръ, друкую (нім. drücken)* [6]. Під впливом німецької термінології відбувалося граматико-словотвірне оформлення українських термінів, що сьогодні не сприймаються як запозичення: *палітурка, палітурення, палітурник, палітурний (майстерня, мистецтво)* – від німецького *polieren* (полірувати, шліфувати), *Polierer*. Про ранній характер та інтенсивність поширення запозичень з німецької мови свідчить не тільки їх здатність до деривації, але й обмежене функціонування синонімів-запозичень з польської мови, наприклад: *палітурник – інтролігатор* [11, с. 79].

На ранній характер запозичень друкарських термінів з німецької мови звертає увагу Е. Огар, диференціюючи традицію вживання термінів на різних теренах України. Дослідниця наголошує, що в київських текстах початку XVII ст. на позначення друкарських професій використовують переважно лексеми слов'янського походження або композити із слов'янськими твірними основами. На протигагу цьому, у галицьких стародруках переважають запозичені з німецької мови форми: *прес/прас-майстер* (друкар, що працював при друкарському верстаті), *сісер* (словолитник), *зіцер* (складач) [9].

Таким чином, наявність у професійному мовленні термінів на позначення процесів, професій, підприємства свідчить, що, перейнявши започатковані німецькими майстрами друкарські технології, українські ремісники-друкарі запозичили й спеціальну термінологію шляхом безпосередніх професійних контактів.

Тривалий час стверджувалося, що започаткування слов'янського, а отже, й українського книгодрукування пов'язано з діяльністю німецького друкаря Швайпольта Фіоля, який видав перші українські друковані книги кирилицею у Кракові [10]. Вважалося, що запозичення друкарських термінів з німецької мови було зумовлено його співпрацею з українськими складачами у Кракові під час видання перших кирилических книжок – Октоїха і Часослова (1491 р.), які були оформлені за зразком західноукраїнських рукописів та набрані (післямова) за тогочасним українським правописом. На думку І. Огієнка, "...там, де Фіоль не був зв'язаний традиційним церковно-слов'янським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови" [11, с. 31, 41].

Проте Ш. Фіоль не був засновником першої української друкарні, що друкувала книги кирилицею, тим більше, в Кракові. О. Мацюк стверджує, що "друкарем книги у Кракові" Ш. Фіоля вперше титулюють у документі від 4 грудня 1491 р., а в усіх попередніх документах він згаданий як "гантьяр", "краківський громадянин", "вибійник". Ш. Фіоль був приписаний до ювелірного цеху, займався рудодобувною справою. У 1483 р. провадив справи з конюшнями і меблями. Звідси зрозуміло, що до 1492 р. Ш. Фіоль не займався видавничою справою, і в Кракові не було кирилического книгодрукування [12].

Науковими дослідженнями встановлено, що першими надрукованими українськими книжками є Октоїх, Часослов, Тріодь постна, Тріодь цвітна та Псалтир, які побачили світ у друкарні Грушівського монастиря святого Архангела Михайла, що розміщувався на землях Карпатської Русі-України і де навчався друкарству сам Іван Федорович, або Іван син Федора із Патковець, про що свідчить запис у метриці Краківського університету [8; 11]. Українські науковці стверджують, що всі стародруки, які приписують Ш. Фіолю, насправді надруковані в Грушівській друкарні, а вихідні дані із вклеєними аркушами в Октоїхи і Часослови є краківською піддробкою.

Видатний український релігійний діяч і вчений, один із найвизначніших дослідників українського друкарства Іван Огієнко вважав, що українське книгодрукування – велична частка української культури. Він переконливо довів, що друкарство в Україну прийшло не зі Сходу – Росії, а з Заходу, до того ж задовго до виходу в Москві 1564 р. першої датованої друкованої книги – Апостола. Він же одним із перших звернув увагу України і світу на ту руйнівну силу, яка упродовж століть спрямовувалася із імперських столиць – Санкт-Петербурга і Москви – на знищення українського друкарства та української культури [10]. Українські вчені М. Марченко, Г. Сургай, П. Плющ, О. Губко, О. Мацюк,

М. Кубанська-Попова, М. Савка, А. Запаско, А. Кралицький, Є. Сабо, Ю. Жаткович, О. Орос у своїх наукових дослідженнях довели, що друкування книжок в Україні було вже в другій половині XV ст. [2].

Зародження українського друкарства, згідно з радянською історіографією, протягом тривалого часу пов'язували із діяльністю І. Федорова, який прибув через Білорусь в Україну, до Львова, заснував там друкарню і в 1574 р. видав Апостол та Буквар [3; 4]. Однак, існує низка історичних, архівних документів, результатів пошуків вітчизняних і зарубіжних учених, які доводять існування дофедорівського періоду книгодрукування в Україні. Польський дослідник Є. Бандтке у багатомній праці "Історія друкарень у Королівстві Польському і Великому Князівстві Литовському, і в краях закордонних, де польські справи творилися" присвятив окремий розділ аналізу зародження й розвитку книгодрукування у Львові. Проведені дослідження дали йому змогу зробити висновок, що І. Федоров не заклав, а обновили тут друкарню руську року 1573 [14]. Д. Зубрицький у праці "Історичне дослідження слов'янського кирилического книгодрукування в Галиції" на підтвердження думки про друкування книг у Галичині до І. Федорова, посилається на післямову до львівського Апостола. Як підкреслює Д. Зубрицький, сам московський друкар визнавав існування тут друкарства і тих "боговибраних мужів", які проклали шлях уже до нього. Твердження про існування руської друкарні у Львові Д. Зубрицький аргументує поширеністю Львівської і Перемишльської дієцезії – понад 4000 церков, які потребували богослужбової книги (у Кракові друкарня існувала в 1491 р., у Вільно – в 1525 р.) [7].

У 1968 р. у науково-інформаційному бюлетені "Архіви України" було опубліковано статтю "Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова?" львівського науковця О. Мацюка. У ній уперше оприлюднено віднайдені в Центральному державному історичному архіві у Львові два документи, які однозначно вказують на існування у Львові друкарні ще в 1460 р., тобто за 112 років до прибуття туди І. Федорова (1572 р.). Перший з них (написаний 23 липня 1791 р.) – звернення монахів Львівського василіанського монастиря св. Онуфрія до фіскальної колегії з проханням вжити заходів для повернення ставропігійського братством друкарні, яка належала монастиреві від 1460 р. У документі пояснюється, що цю друкарню монастиреві подарував у 1460 р. львівський громадянин Степан Дропан для матеріальної підтримки священників. У пояснювальній записці провізорів ставропігійського братства доводиться, що друкарня, заснована львівським міщанином українцем С. Дро-

паном, цілком на законних підставах є власністю братства [8; 11]. О. Мацюк вважає існування друкарні у Львові, починаючи з 1460 р., незаперечним фактом, а С. Дропана – фундатором українського друкарства. Другий документ – інвентар книг Словітського монастиря, що неподалік Львова, датований 1826 р. В інвентарі зафіксовано наявні в бібліотеці монастиря книги, серед яких шість видань, надрукованих у 1511, 1527, 1540, 1542, 1546, 1566 рр. тогочасною українською мовою, що свідчить про існування українського друкарства у Львові, Києві, Почаєві задовго до прибуття І. Федорова до Львова. Переконливим також є напис на надмогильній плиті І. Федорова в перекладі І. Крип'якевича: “Іван Федорович, друкар Москвитин, котрий своїм заходом занедбане друкарство обнови, умер у Львові. Друкар книг перед тим невидимих” [10]. Таким чином, давні друкарські терміни є наслідком безпосереднього впливу і поширення технології друку книг, народженої на німецькомовному ґрунті, безпосередніх тривалих професійних контактів українських і німецьких друкарів, починаючи з середини XV ст. Не применшуючи значення І. Федорова в розвитку книговидавничої справи, його, однак, слід вважати не засновником українського книгодрукування, а фундатором постійного друкарства в Україні.

Запозичені з німецької мови у XV–XVII ст. загальноживані слова, ремісничі терміни через посередництво польської мови стали компонентами бібліотечних та книготорговельних термінів-словосполучень: *шлях* (нім. *Zlach*, п. *szlak*) – *шлях книги, шлях інформаційного запиту*; *ярмарок* (нім. *Jarmarkt*, п. *jar-mark*) – *книжковий ярмарок*; *квиток* (нім. *Quttung*, п. *kwit, kwitek*) – *читацький квиток*; *шафа* (нім. *Schaff*) – *книжкова шафа, каталогова шафа*; *шухляда* (нім. *Zchufade*, п. *szuf-lada*) – *каталогова шухляда*.

Німецька мова й надалі була мовою-продуцентом термінів на позначення назв предметів, процесів книгодрукування, елементів оформлення книги: *абзац* (нім. *Absatz*), *кант* (нім. *Kante*), *курсив* (нім. *Kursiv*, з лат. *cursiva littera* – *швидкий почерк*), *ледерин* (нім. *Leder* – *шкіра*), *лясе* (нім. *Lesezeichen* – *закладка*), *штемпель* (нім. *Stempel*), *штрих* (нім. *Strich* – *лінія, риска, зарубка*), *фоліант* (нім. *Foliant*, з лат. *folium* – *лист*), *форзац* (нім. *Vorsatz*), *шпальта* (*Spalte*), *шриффт* (нім. *Schrift*, від *schreiben* – *писати*).

Німецька мова стала посередником у поширенні слів та компонентів латинської та інших романських мов: *раритет* (нім. *Rarität* від лат. *raritas* *рідкість*), *формат* (нім. *Format*, фр. *format* від лат. *forma* *вигляд*), *формуляр* (нім. *Formular* від лат. *formula* *форма*), *фортитул* (нім. *vor* *перед* + лат. *titulus* *напис, заголовок*), *цитата* (нім.

Zitat від лат. *cito* *проголошую*), *шмуцтитул* (нім. *Schmutz* *бруд* + лат. *titulus* *заголовок*); французької: *плакат* (нім. *Plakat* від фр. *placard* *оголошення*), *прейскурант* (нім. *Preis* *ціна* + фр. *courant* *поточний*); італійської: *штамп* (нім. *Stampfe* від іт. *stampa* *печатка, друк*). Через посередництво німецької мови в українську термінологію увійшли слова арабського походження: *альманах* (нім. *Almanach*, ісп. *almanaque* від ар. *almanah* *календар*), *цифра* (п. *cyfra*, нім. *Ziffer*, лат. *cifra* від ар. *sifr* *нуль*); давньоєврейського: *ювілей*, *ювілейне видання* (нім. *Jubiläum*, лат. *iubilaeus*, від дєвр. *jôbél* *баранячий ріг*). Окремі стандартизовані українські терміни-словосполучення утворені шляхом структурного калькування німецьких відповідників: *каталогізація* (укр.), *Katalogisierung* (нім.); *міжбібліотечний книгообмін* (укр.), *Schriftenaustausch* (нім.); *ретроспективний бібліографічний покажчик* (укр.), *retrospektives bibliographisches Verzeichnis* (нім.).

IV. Висновки

Формування та функціонування української документно-комунікаційної термінології в період зростання наукових і міжмовних інтеграційних процесів, в історично-політичних умовах, не завжди сприятливих для розвитку україномовного середовища, зумовило наявність значної кількості іншомовних елементів у документно-комунікаційній термінології. Найбільш ранні безпосередні запозичення німецьких термінів пов'язані з поширенням книгодрукування. Німецька мова була і мовою-продуцентом, і мовою-посередником у процесі запозичення документно-комунікаційної термінології з класичних та інших європейських мов. Запозичення з німецької мови підтверджують закономірність: різні за походженням запозичення, увійшовши в національну мову, стають органічним і вагомим надбанням її розвитку. Вільний розвиток мови, що реалізується в багатограних зв'язках і взаємних лінгвістичних впливах, призводить до прискорення соціального прогресу. Термінологія кожної мови є національною, а кожен компонент іншомовного походження асимілюється відповідно до структури національної мови.

Список використаної літератури

1. Гринев С. В. Терминологические заимствования / С. В. Гринев // Вопросы заимствования иноязычных терминов и терминологических элементов / Д. С. Лотте. – Москва : Книга, 1982. – С. 108–135.
2. Запаско Я. Початки українського друкарства / Я. Запаско, О. Мацюк, В. Стасенко. – Львів : Центр Європи, 2000. – 240 с.
3. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів, 1983. – 155 с.

4. Кацпржак Е. И. История книги / Е. И. Кацпржак. – Москва : Книга, 1965. – 354 с.
5. Кочан І. М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові / І. М. Кочан. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 519 с.
6. Лексикон славно-латинський Е. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. – Київ : Наук. думка, 1973. – 540 с.
7. Мацюк О. Ще про початки книгодрукування на Україні / О. Мацюк // Архіви України. – 1971. – № 1. – С. 27–29.
8. Никифорок Б. В. Друкарське мистецтво / Б. В. Никифорок, О. М. Орос // Політика і культура. – 2002. – № 47–48.
9. Огар Е. І. Формування української друкарської термінології (кінця XVI – початку XVIII ст.) та відбиття її у староукраїнській лексикографії / Е. І. Огар // Книга та преса: в контексті культурно-історичного розвитку українського суспільства / Українська академія друкарства. – Львів, 1995. – С. 46–55.
10. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огієнко. – Київ : Либідь, 1994. – 46 с.
11. Свенціцький І. Початки книгодрукування на землях України: в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573–4 р. / І. Свенціцький – Жовква : Накладом Наукової Фундації Галицького Митрополита А. Шептицького ЧСВВ : Нац. музей у Львові, 1924. – 85 с.
12. Тимошик М. Її величність книга / М. Тимошик. – Київ, 1993. – 254 с.
13. Шаровольський І. Німецькі позичені слова в українській мові / І. Шаровольський // Записки Київського інституту народної освіти. – Київ, 1927. – Кн. II. – С. 27–44.
14. Bandtkie J. S. Historia drukarn w Krolestwie Polskiem i Wielkiem Xięstwie Litewskiem jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły / Jerzy Samuel Bandtkie. – Kraków, 1826.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2015.

Комова М. В. Источники формирования документо-коммуникационной специальной лексики

Проникновение иностранных компонентов в терминологию обусловлено тем, что национальная общеупотребительная лексика не может отражать всех достижений человеческого опыта в познании окружающего мира. Терминология одной из древнейших сфер научной, образовательной, познавательной деятельности человечества – документо-коммуникационной – свидетельствует о широком спектре генетических источников пополнения украинского научного языка. Генетические связи украинского и немецкого языков имели значительное влияние на развитие терминологии документо-коммуникационной деятельности.

Ключевые слова: терминология, коммуникация, документ, заимствования.

Комова М. Sources of Document and Communication Special Vocabulary

Penetration of foreign components in terminology is caused by the inability of reflection of the human experience achievements in understanding the world around by national common lexicon. Studies of genetic interlingual relationships in terminological systems proves that borrowing is a process caused by social, historical and internal laws of languages evolution. Economic and spiritual development of society leads to a large number of different origin words for new concepts. Analysis of modern terminological systems gives reason to conclude that about 40% of them are foreign-language borrowing. Terminology of one of the oldest area of scientific, educational, learning activity of humanity – document and communication activity – certifying a wide range of genetic sources of replenishment of Ukrainian scientific language. Genetic relations between Ukrainian and German languages had considerable impact on the terminology of document and communication activity.

The formation and functioning of the Ukrainian document and communications terminology during growth of scientific and interlingual integration processes in the historical and political conditions, which are not always favorable for the development of Ukrainian-language environment, resulting in the presence of a significant amount of foreign elements in the document and communications terminology. The earliest direct borrowings of German terms related to the spread of typography. German was the language-producer and language-mediator in the loan of document and communications terminology from classical and other European languages. Borrowing from German confirms regularity: different by origin borrowing entering the national language become organic and important acquisition of its development. Free language development which implemented as multifaceted relations and mutual linguistic influences, leads to the acceleration of social progress. Terminology of each language is national and every component with foreign origin assimilated according to the structure of the national language.

Key words: terminology, communication, document, drawing.